

## 13-MAVZU. HISOBOTLARNI TUZISH VA TAQDIM ETISH

### Reja:

1. O'zbekiston Respublikasi hisob tizimida moliyaviy hisobotning tutgan o'рни va ahamiyati.
2. Moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilar.
3. Moliyaviy hisobotni tuzishdagi talab va majburiyatlar.
4. Moliyaviy hisobotning shakllari.
5. Moliyaviy hisobot elementlari.
6. Buxgalteriya balansi.
7. Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot.
8. Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot.
9. Xususiy kapital to'g'risidagi hisobot.

*Tayanch iboralar: moliyaviy hisobot, balans, moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot, pul oqimlari to'g'risidagi hisobot, xususiy kapital to'g'risidagi hisobot, hisobot davri, moliyaviy hisobotlarni taqdim etish.*

### 1. O'zbekiston Respublikasi hisob tizimida moliyaviy hisobotning tutgan o'рни va ahamiyati.

Buxgalteriya hisobini yuritishning asosiy maqsadi ma'lum bir xo'jalik sub'ektining barcha xo'jalik muomalalarini rasmiy ravishda hisobda aks ettirish va ma'lum bir davrlarda foydalanuvchilarga zaruriy ma'lumotlarni berish hisoblanadi.

Moliyaviy hisobot alohida mustaqil korxonaga bo'lishi yoki xo'jalik yurituvchi korxonalarining uyushgan guruhiga kirishidan qat'iy nazar, bajaradigan va sub'ektga ta'sir ko'rsatuvchi moliyaviy voqealarni va muomalalarni ko'rsatish usuli hisoblanadi.

Moliyaviy hisobotlarning maqsadi korxonaning moliyaviy ahvolidan, uning faoliyatidan va uning pul mablag'lari harakati bo'yicha ma'lumot berishdan iborat bo'lib, u foydalanuvchilarning keng guruhiga iqtisodiy qarorlar qabul qilishlari uchun zarurdir.

Moliyaviy hisobot xo'jalik muomalalari xususiyati va mohiyati jihatidan ularni guruhlariga tuzilmaviy birlashtirish natijasi hisoblanadi. Umumlashtirish va tasnif qilish jarayonining yakuniy bosqichi bu turkumlarga ajratilgan juda qisqa axborotni taqdim etishdir, chunki moliyaviy hisobotlar band sifatida va izohlarda berilgan bo'ladi. Moliyaviy hisobotlar, shuningdek, korxonaga imkoniyatlarini rahbariyat tomonidan boshqarilishini amalga oshirish natijalarini ham ko'rsatadi.

Moliyaviy hisobotda quyidagi axborot bo'lishi kerak:

- investitsiya qarorlari va kreditlar berish to'g'risida qarorlar qabul qilishda kerak bo'ladigan axborot;
- sub'ektning bo'lajak pul oqimlarini baholashda foydali axborot;
- sub'ektga berilgan resurslar, majburiyatlar va ulardagi o'zgarishlar to'g'risida axborot.

Yuqorida aytib o'tilgan axborotlardan tashqari, moliyaviy hisobotda batafsilroq ma'lumotlar ham beriladi. 1-BHMAga asosan, moliyaviy hisobotlar foydalanuvchilarga pul mablag'lari harakati oqimini taxmin qilishga yordam beradigan, korxonaning mulki va ixtig'ridagi resurslari to'g'risida quyidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olishi lozim:

- korxonaning nazorati ostida bo'lgan aktivlar haqida;
- korxonaning passivlari haqida;

- korxonaning taqsimlanmagan daromadi, korxonaning bir davrdan boshqa davrga o'tishdagi iqtisodiy imkoniyatlari va majburiyatlaridagi o'zgarishlar haqida;
- pul mablag'larining harakati haqida.

Ushbu ma'lumot moliyaviy hisobotlardan foydalanuvchilar uchun korxonaning dividendlarni va foizlarni to'lash, shuningdek, majburiyatlari bo'yicha muddati kelgan to'lovlarni to'lash imkoniyatini baholashda foydali bo'ladi.

Moliyaviy hisobotning shakllanishi qisqa vaqtda, hisobot davri muomalalari tugagandan so'ng ro'y beradi va korxonadan professional buxgalteriya bilimlari va ko'nikmalaridan tashqari, qo'shimcha ma'lumotlar tuzish (izohlar, tushuntirishlar) ketma-ketligiga rioya qilishni talab qiladi.

Moliyaviy hisobotlar tayyorlash va buxgalteriya hisobining o'ziga xos sig'ati asoslari to'g'risidagi ma'lumot moliyaviy hisobot izohlaridan oldin alohida hisob ko'rinishida berilishi kerak. Moliyaviy hisobotga beriladigan tushuntirish yozuvida eng kamida lozim bo'lgan zaruriy ma'lumotlar buxgalteriya hisobining har bir aniq andozasining «Ochib berish» bo'limida keltiriladi.

## **2. Moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilar.**

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda moliyaviy hisobot ma'lumotlaridan foydalanuvchilar ikki asosiy guruhga ajratiladi: ichki foydalanuvchilar va tashqi foydalanuvchilar.

Ichki foydalanuvchilarga, ma'muriyat, ya'ni boshqaruv xodimlari, menedjerlar, rahbarlar va bo'linmalar mutaxassislari, hamda ta'sischi va mulkdorlar kiradi.

Boshqaruv apparati xodimlari va mutaxassislari buxgalteriya hisobi ma'lumotlaridan keng foydalanuvchilar qatoriga kiradi. Ularga beriladigan ma'lumotlar tarkibi, egallab turgan lavozimi va bajaradigan ishiga bevosita bog'liqdir.

Boshqaruv xodimlari va mutaxassislari bu asosida turli ishlab chiqarish va moliyaviy xarakterdagi qarorlarni qabul qildi. Shuning uchun ham bunday qarorlarni qabul qilishda to'liq, aniq va o'z vaqtidagi ma'lumotlar alohida ahamiyatga ega, aks holda korxonada katta zararlar ko'rishi va tanazzulga uchrashgacha yetib borishi mumkin.

Iqtisodiy inqirozning integratsiyalashuvi sharoitida moliyaviy hisobot bilan qiziquvchi tashqi foydalanuvchilar o'z navbatida ikki guruhga bo'linadi: korxonada faoliyati bilan bevosita manfaatdor bo'lganlar va bilvosita manfaatdor bo'lganlar.

Buxgalteriya ma'lumotlaridan bevosita manfaatdor bo'lgan tashqi foydalanuvchilarga mavjud yoki kelajakdagi investorlar, banklar, mol yetkazib beruvchilar va boshqa kreditorlar kiradi. Ular asosan buxgalteriya hisobotlarida mavjud ma'lumotlardan foydalanadilar. Shu ma'lumotlar asosida ular korxonaning istiqboldagi moliyaviy imkoniyatlari va barqaror rivojlanishi haqida xulosalar chiqaradilar.

Buxgalteriya ma'lumotlaridan bilvosita manfaatdor bo'lgan tashqi foydalanuvchilarga, davlat va mahalliy hokimiyat organlari; soliq va moliya organlari, davlat statistika organlari, auditorlik firmalari va boshqa foydalanuvchilar (fond birjalari, ilmiy maslahatchilar, xaridorlar va shunga o'xshash foydalanuvchilar) kiradi.

Soliq va moliya organlari, boshqa tashqi foydalanuvchilardan farqli o'laroq faqat hisobot ma'lumotlarinigina olishdan tashqari, respublika va mahalliy soliqlar, foydadan olinadigan soliqlarni, qo'shilgan qiymatdan to'lanadigan soliq, jismoniy shaxslardan ushlanadigan daromad solig'i, aksiz va shunga o'xshash boshqa soliqlarni to'g'ri to'lanishini nazorat qilish maqsadida korxonaning boshqa hisob ma'lumotlarini ham talab qilish huquqiga egadirlar. Hisob ma'lumotlari, nazorat qiluvchi tashkilotlar va yuqori

turuvchi boshqaruv organlariga, ularning talabiga asosan, hamda shartnoma asosida tekshiruvni amalga oshirayotgan auditorlarga taqdim etiladi.

Iqtisofiy inqirozning integratsiyalashuvi sharoitida, korxonalar ma'lumotlaridan foydalanuvchilar orasida, tashqi foydalanuvchilarning, investor, kreditor hamda mol yetkazib beruvchilar, kelajakdagi aksioner va xaridorlarning ahamiyati katta. Chunki, ularning korxonalar faoliyati haqida noto'g'ri ma'lumotga ega bo'lishi, ular orasidagi hamkorlikka putur yetishi va qiyin iqtisodiy sharoitning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin. Investor va kreditorlar korxonaga sarmoyalarning oqib kelishiga sabab bo'lsalar, mol yetkazib beruvchilar va xaridorlar, korxonani xom-ashyo bilan ta'minlashda va tayyor mahsulotlarni sotib olishda muhim o'rinni egallaydilar.

Demak, tashqi muhit bilan korxonani bog'lab turuvchi bo'g'im bo'lib, moliyaviy hisobot hisoblanadi. Shu bilan birga, moliyaviy hisobotda taqdim etilgan ma'lumotlar, tashqi foydalanuvchilarning ehtiyojlarini qoniqtirgan holda, korxonaning tijorat siriga va raqobatbardoshligiga zarar yetkazmasligi zarur. Tashqi foydalanuvchilarni asosan quyidagi ko'rsatkichlar qiziqtiradi: -korxonalar aktiv va passivlarining tarkibi; -aktiv va passivlarning likvidligi; -xususiy va qarzga olingan kapitalning ulushi; -aktivlarning aylanish tezligi;

- barcha aktivlar va sotilgan mahsulotlarning rentabelligi;
- mulkdorlar ixtiyorida qoladigan sof foyda;
- hissadorlik jamiyatlarida to'langan dividendlar ulushi va hokazo.

### **3. Moliyaviy hisobotni tuzishdagi talab va majburiyatlar.**

Korxonalarning moliyaviy hisoboti belgilangan talablar va qoidalarga rioya qilgan holda tuzilsa undagi ma'lumotlar hisobot davri mobaynida uning moliyaviy- xo'jalik faoliyati to'g'risida yetarlicha axborot beradi.

Bugungi kunda moliyaviy hisobot shakllari, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining «Moliyaviy hisobot shakllari va ularni to'ldirish qoidalarini tasdiqlash to'g'risida»gi 2002 yil 27 dekabrda 140-son buyrug'iga muvofiq tuzilmoqda.

Hisobotning asosiy shakllari korxonalar balansi va moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan, «Mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi» to'g'risidagi Nizom, moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot bilan chambarchas bog'liqdir.

Endilikda esa moliyaviy hisobot shakllari, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining «Moliyaviy hisobot shakllari va ularni to'ldirish qoidalarini tasdiqlash to'g'risida»gi 2002 yil 27 dekabrda 140-son buyrug'iga muvofiq tuzilmoqda. Bu buyrug'iga 12.11.2003 yil va 20.12.2004 yilda Moliya vazirligining mos ravishda 1209-1 va 1209-2 son buyrug'lari bilan o'zgartirishlar kiritilgan, hamda ular moliyaviy tahlil maqsadlari uchun asosiy manbalar hisoblanmoqda.

Tasdiqlangan moliyaviy hisobot shakllari faqat shaklan o'zgaribgina qolmay, balki ma'nosi ham sezilarli darajada o'zgargan: moliyaviy tahlil maqsadlari uchun ular axborotlarga yanada boyigan. Barcha qilingan o'zgartirishlar hisobotlarni xalqaro andozalar darajasiga yetkazish maqsadida amalga oshirilgan. Jumladan, buxgalteriya balansining aktiv va passiv tomonlarini ikki bo'limli holatga keltirish.

Korxonalar balansi, buxgalteriya hisobotining asosiy shakli hisoblanadi, qolgan shakllar esa undagi ma'lumotlarni batafsilroq ochib berish va to'ldirish uchun xizmat qiladi.

Korxonalar balansi, korxonaning barcha mablag'larining holati va xo'jalik faoliyatining yakuniy natijasini ifodalaydi. Buxgalteriya hisobotining boshqa shakllarida aks etgan ko'rsatkichlar esa, korxonalar faoliyatining u yoki bu tomonini ifodalaydi.

Hisobotning keyingi shakli moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotdir. 3-son buxgalteriya hisobi milliy standart ham moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot bo'lib, unda shu hisobotga tegishli barcha masalalar yoritilgan.

Yuqorida keltirilgan moliyaviy hisobot shakllariga qo'shimcha ravishda tarmoq xususiyatlaridan kelib chiqqan holda buxgalteriya vakolatli organlar boshqa hisobot shakllarini ishlab chiqishi va ularni taqdim qilishni belgilashi mumkin.

#### **4. Moliyaviy hisobotning shakllari.**

“Buxgalteriya hisobi to'g'risida”gi Qonunning 22-moddasiga muvofiq Moliyaviy hisobot buxgalteriya hisobi sub'ektining hisobot sanasidagi moliyaviy holati, hisobot davridagi faoliyatining moliyaviy natijasi va pul mablag'larining harakati to'g'risidagi tizimlashtirilgan axborotdan iboratdir.

Yillik moliyaviy hisobot quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- buxgalteriya balansi;
- moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot;
- pul oqimlari haqidagi hisobot;
- xususiy kapital to'g'risidagi hisobot;
- izohlar, hisob-kitoblar va tushuntirishlar.

Xalqaro standartlar bo'yicha tuziladigan moliyaviy hisobotga doir talablar moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarida belgilanadi.

Buxgalteriya hisobi sub'ekti moliyaviy hisobotni tuzishda mustaqil balansga ajratilgan o'z vakolatxonalarining, filiallarining va boshqa tarkibiy bo'linmalarining buxgalteriya balanslarini hamda boshqa hisobot shakllarini kiritishi kerak.

Moliyaviy hisobot hisobot yili boshidan ortib boruvchi yakun bilan tuziladi.

Byudjet tashkilotlarining moliyaviy hisoboti byudjet to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq tuziladi va taqdim etiladi.

Moliyaviy hisobotning tarkibi va mazmuni O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan belgilanadi.

Banklar va boshqa kredit tashkilotlari moliyaviy hisobotining tarkibi hamda mazmuni O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilanadi.

#### **5. Moliyaviy hisobot elementlari.**

Moliyaviy hisobotni tuzish jaryonida xo'jalik yurituvchi su'yektlar iqtisodiyotning qaysi tarmog'iga tegishliligidan qat'iy nazar buxgalteriya hisobining milliy standartlarida belgilangan quyidagi tamoyillarga amal qilishi lozim: hisoblash tamoyili; ikki yoqlama qayd etish usuli bilan hisob yuritish; uzluksizlik; xo'jalik muomalalari, aktivlar va passivlarni baholash, ishonchlilik, ehtiyotkorlik, mazmunning shakldan ustunligi, ko'rsatkichlarning qiyosiyliigi, moliyaviy hisobotning betarafligi, aktiv va majburiyatlarining haqiqiy bahosi, hisobot davri daromadlari va xarajatlarining mosligi, tushunarlilik, ahamiyatlilik, muhimlik, haqiqiy xolis taqdim etish, tugatilganlik, izchillik, o'z vaqtidalik, ofsetting (moddalarning o'zaro qoplanishi), xolislik.

Hisoblash tamovitiga asosan aktivlar, passivlar o'z kapitali, daromadlar, xarajatlar, xo'jalik muomalalari va hodisalar sodir etilgan (yoki naqd olingan) paytda buxgalteriya hisobida ko'rsatiladi, ular bo'yicha pul mablag'lari yoki ularning ekvivalenti olingan va to'langan vaqt bundan mustasno.

Ikki yoqlama qayd etish usuli bilan hisob yuritish tamoyili xo'jalik yurituvchi su'yekt buxgalteriya muomalalarini ikki yoqlama yozish tizimi asosida yuritishi kerakligini bildiradi. Ikki yoqlama yozish tizimi sodir bo'lgan xo'jalik muomalasi bo'yicha tegishli summani bitta schyotning debet tomoniga va aynan shu summani ikkinchi schyotning kredit tomoniga qayd qilishdan iborat bo'ladi.

Uzluksizlik tamoyili moliyaviy hisobot xo'jalik yurituvchi su'yekt doimiy faoliyatni noma'lum uzoq muddatgacha davom ettiradi degan qoida bo'yicha tayyorlanadi, ya'ni xo'jalik yurituvchi su'yektga o'z muomalalari bo'yicha faoliyatini jiddiy qisqartirish yoki tugatish ehtimoli yo'q degan ma'noni bildiradi.

Uzluksizlik qoidasi buxgalteriya hisobotini yuritish muddati xo'jalik yurituvchi su'yektning faoliyat ko'rsatish muddatiga mos kelishi kerakligini, ya'ni buxgalteriya hisobi su'yektga tugatish yoki bankrot bo'lguniga qadar olib borilishi kerakligini bildiradi. O'z faoliyatini tugatgan kundan boshlab ushbu su'yekt buxgalteriya hisobi yuritishni to'xtatadi.

Xo'jalik muomalalari. aktivlar va passivlarni baholash tamoyili barcha xo'jalik muomalalari, voqealar, aktivlar va passivlar yagona bir turdagi pul bahosida o'lchanishini bildiradi.

Ishonchlilik tamoyili moliyaviy hisobot axborotlarida jiddiy yoki g'ayirli xatolar bo'lmasa, foydalanuvchilar uchun ishonchli hisoblanadi. Muomalalar va voqealarning ishonchliligi birlamchi hisob hujjatlari bilan tasdiqlanishi kerak.

Ehtiyotkorlik tamoyili moliyaviy hisobotda aktivlar va daromadlarning bahosi oshirilgan va majburiyatlar yoki xarajatlarning bahosi pasaytirilgan holda ko'rsatilishiga yo'l qo'ymaslikdan iboratdir.

Mazmunning shakldan ustunligi tamoyili agar hisob hujjatlari va moliyaviy hisobotlarda muomalalar va hodisalarning mazmuni ishonchli aks ettirilsa, ushbu axborot moliyaviy hisobotda hisobga olinishi va ko'rsatilishi lozimligini belgilaydi.

Ko'rsatkichlarning qiyosiyliigi tamoyili moliyaviy axborot foydali va mazmunli bo'lishi uchun har xil hisobot davrlariga qiyoslanishini talab qiladi. Foydalanuvchilar su'yektning moliyaviy hisobotni tayyorlashda foydalanadigan hisob siyosatidan, ushbu siyosatdagi barcha o'zgarishlar va ularning natijalaridan boxabar bo'lishlari lozim va moliyaviy hisobotda barcha qiyosiy axborotni avvalgi davrdagi ma'lumotlar bilan ham yoritish zarur. Moliyaviy hisobotda o'tgan davr sharhlangan yozma axborot joriy hisobot davri uchun taqdim etilgan hamda yangilangan bo'lishi kerak. Chunki joriy hisobot davri moliyaviy hisobotlarning ob'yektiv taqdim etilishi uchun zarur bo'lsagina amalga oshiriladi.

Moliyaviy hisobotning betarafligi tamoyili moliyaviy hisobotning ishonchli bo'lishi uchun unda keltirilgan ma'lumotlar awaldan g'ayirli xatolardan xolis bo'lishini anglatadi.

Aktivlar va majburiyatlarning haqiqiy bahosi tamoyili aktivlar va majburiyatlarni haqiqiy baholash sharti ularning tannarxi yoki sotib olingan narxi baholash uchun asos bo'lishini nazarda tutadi.

Hisobot davri daromadlari va xarajatlarining mosligi tamoyili ushbu hisobot davrida daromad olishni ta'minlagan xarajatlar aks ettirilishini bildiradi. Agar ayrim ko'rinishdagi xarajatlar va daromadlarning bevosita bog'liqligini aniqlash qiyin bo'lsa, xarajatlar bir nechta hisobot davrlari orasida taqsimotning biron-bir tizimi asosida taqsimlanadi. Bu masalan, amortizatsiya xarajatlariga taalluqli bo'lib, bir necha yilga taqsim qilinadi.

Tushunarlilik tamoyili moliyaviy hisobotlarda berilayotgan axborotlar foydalanuvchilar uchun oddiy va tushunarli bo'lishini anglatadi.

Ahamiyatlilik tamoyiliga muvofiq moliyaviy axborotlarning ahamiyati shundaki,

foydalanuvchilarning qaror qabul qilish va muomala jarayonida moliyaviy va xo'jalik faoliyatini baholash, ehtiyojlarini tezkorlik bilan qondirish kerak. Axborotning mohiyati va qiymati uning ahamiyati darajasiga ta'sir etishi mumkin.

Muhimlik tamoyiliga muvofiq axborot agar tushirib qoldirilganda yoki noto'g'ri tasavvur qilinganda, moliyaviy hisobotlar asosida axborotdan foydalanuvchilarning iqtisodiy qarorlar qabul qilishlariga ta'sir etsa muhim hisoblanadi. Ushbu tamoyilga muvofiq moliyaviy hisobotlarning bitta moddasida aks ettirilgan summalar bir xil xususiyatli yoki bir xil yo'nalishli umumlashtirilgan summalar bo'lib ular alohida - alohida aks ettirilishi mumkin emas.

Haqqoniy xolis takdim etish tamoyili moliyaviy hisobotlar foydalanuvchilarda su'yektning moliyaviy holati, muomalalar natijalari, pul mablag'lari harakati haqida haqqoniy va xolis tasavvur hosil qilishi kerakligini bildiradi.

Tugatilganlik tamoyili ishonchlilikni ta'minlash maqsadida moliyaviy hisobotdagi axborot to'liq va tugatilgan bo'lishi kerakligini anglatadi.

Izchillik tamoyili foydalanuvchilar xo'jalik yurituvchi su'yektning moliyaviy ahvolidagi o'zgarish yo'nalishlarini aniqlash uchun turli davrlardagi hisobotlarni qiyoslash imkoniyatiga ega bo'lishlarini belgilab beradi. Ushbu tamoyilga asosan xo'jalik yurituvchi su'yektning muomalalari xususiyatidagi jiddiy o'zgarishlar yoki hisobotni taqdim etish turlarini o'zgartirish lozimligini taqozo etmasa, moliyaviy hisobot bandlarini guruhlashtirish va taqdim qilish tartibi davrdan davrga saqlanib qolishi lozim.

O'z vaqtidalik tamoyili axborot o'z vaqtida taqdim etilsagina foydali hisoblanishini bildiradi. Moliyaviy hisobot tuzilgandan keyin foydalanuvchilar ixtiyoriga belgilangan muddatda yetkazib berilmasa, moliyaviy hisobotlarning foydalilik darajasi pasayib ketadi. Hisobot axboroti asossiz kechiktirilsa, u o'z ahamiyatini yo'qotishi mumkin.

Ofsetting (moddalarning o'zaro qoplanishi) tamoyili aktivlar va passivlar o'rtasida o'zaro hisob-kitob qilinishi mumkin emasligini nazarda tutadi.

Xolislik (ob'yektivlik) tamoyili moliyaviy hisobot su'yektning moliyaviy ahvoli, faoliyatining moliyaviy natijalari va pul mablag'lari harakati to'g'risida xolis axborot berishi kerakligini belgilaydi. Xolislik tamoyiliga erishish uchun har bir xo'jalik yurituvchi su'yekt buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobot tuzishda BHMA va hisob yuritishning asosiy tamoyillarini qo'llashi lozim.

## **6. Buxgalteriya balansi.**

Buxgalteriya balansi moliyaviy hisobotning asosiy shakllaridan biri hisoblanadi. Unda xo'jalik yurituvchi su'yektning aktivlari, kapital va majburiyatlar hamda ularning tarkibi to'g'risidagi ma'lumotlar ma'lum bir davrga aks ettiriladi. "Balans" atamasi lotincha bis - "ikki marta", banx - "tarozi pallas" so'zlaridan tarkib topgan bo'lib, torn ma'noda "ikki palla" degan ma'noni anglatadi va tenglik, muvozanat tushunchasi sifatida ishlatiladi.<sup>2</sup>

Buxgalteriya hisobini tartibga soluvchi me'yoriy asos hisoblangan 1-BHMS "Hisob siyosati va moliyaviy hisobot" da buxgalteriya balansini ta'riflovchi maxsus band bo'lmasarda 6.6-bandida buxgalteriya balansining maqsadi quyidagicha yoritiladi: "Xo'jalik yurituvchi su'yektning buxgalteriya balansi uning hisobot kunigacha bo'lgan moliyaviy holatini aks ettirishi lozim, bu esa uning imkoniyatlari va moliyaviy tuzilmasini tushunish imkoniyatini beradi". Albatta, bu tushuntirishning mazmuni iqtisodiy adabiyotlarda berilgan ta'riflarga mazmunan juda yaqindir.

Xorijiy iqtisodiy adabiyotlarda buxgalteriya balansiga berilgan ta'riflarning mazmuni va mohiyati jihatidan mamlakatimiz iqtisodchi olimlari tomonidan berilgan ta'riflarga juda yaqindir. Masalan, R. Entoni, Dj. Ris buxgalteriya balansiga quyidagicha

ta'rif beradi: "Buxgalteriya balansi mustaqil hisob yurituvchi har qanday xo'jalik birligining ma'lum vaqtga bo'lgan moliyaviy holatini aks ettiradi". Xuddi shunga yaqin fikrni B. Nidlz, X. Anderson, D. Kolduel ham bildiradi: "Balans firmaning ma'lum vaqtga bo'lgan moliyaviy Xolatini tavsiflaydi. U aktiv, passivlar va kapitalni hisobga oluvchi schyotlarning qoldig'ini o'z ichiga oladi"

Buxgalteriya balansi to'g'risidagi xuddi shunga yaqin ta'riflarni Rossiyalik iqtisodchi olimlarning darslik va o'quv qo'llanmalarida uchratish mumkin.

Shunday qilib, buxgalteriya balansining mazmuni va mohiyatini ochib berish maqsadida iqtisodiy adabiyotlarni tahlil qilish ularning barchasida bir-biriga o'xshash, umumiy va mazmuniy jihatidan yaqin bo'lgan ta'riflar, tushuntirishlar, fikr va mulohazalarning mavjudligini ko'rsatadi. Bu o'z navbatida mamlakatimizda nashr qilinayotgan iqtisodiy adabiyotlarda buxgalteriya balansining mazmuni va mohiyatini ochib berishda ancha salmoqli ishlar amalga oshirilayotganligini tasdiqlaydi.

Buxgalteriya balansining har xil turlari mavjud bo'lib, ular quyidagi belgilai bo'yicha tasniflanadi: tuzilish vaqti, axborot hajmi, mulkchilik shakli, aks ettirish ob'ekti, tozalash usuli.

Tuzilish vaqtiga ko'ra buxgalteriya balanslari kirish, joriy, tugatish, bo'lish va birlashtirish balanslari bo'lishi mumkin.

Kirish balansi korxonaning paydo bo'lish vaqtiga tuziladi. U korxonada o'z faoliyatini boshlayotgan boylıklar summasini belgilaydi.

Joriy balanslar korxonada qonunchilik bilan belgilangan muddatda mavjud bo'lgan vaqt mobaynida vaqti-vaqti bilan tuzib turiladi.

Tugatish balanslari korxonada tugatilganda tuziladi.

Bo'lish balanslari yirik korxonada bir necha mayda korxonalariga bo'linish vaqtiga yoki shu korxonaning bir yoki bir necha tarkibiy bo'linmasini boshqa korxonaga berish vaqtiga tuziladi. Ba'zida bu balans berish balansi ham deyiladi.

Birlashtirish balansi bir necha korxonalar bor korxonaga birlashganda (qo'shilganda) tuziladi.

Axborot hajmi bo'yicha balanslar bir martalik va yig'ma balanslarga bo'linadi. Bir martalik balans faqat bitta korxonada bo'yicha joriy hisob asosida tuziladi.

Yig'ma balans bir martalik balanslar asosida tuziladi va birlashmalar (vazirliklar, firmalar, aksiyadorlik jamiyatlari va shu kabilar)ning xo'jalik mablag'larini aks ettiradi.

Mulkchilik shakllariga ko'ra davlat, kooperativ, o'z, aralash va qo'shma korxonalar, shuningdek, jamoat tashkilotlari balanslari farqlanadi.

Aks ettirish ob'ektiga ko'ra balanslar mustaqil va alohida balansga ajratiladi. Mustaqil balansni yuridik shaxs bo'lgan korxonalar tuzadi. Alohida balansni korxonaning tarkibiy bo'linmalari (filiallar, sexlar, korxonaning avtotransport va turar joy-kommunal xo'jaliklari va shu kabilar) tuzadi.

Tozalash usuliga ko'ra balanslar balans-brutto va balans-nettoga ajratiladi.

Balans-brutto-tartibga soluvchi moddalarni o'z ichiga oluvchi balansdir. Vositalarning haqiqiy qiymatini (tannarxi yoki qoldiq qiymatini) aniqlashda summalar boshqa moddalar summalaridan chegiriladigan moddalar tartibga soluvchi moddalar deyiladi. Masalan, asosiy vositalar qoldiq qiymatini hisob-kitob qilish uchun "Asosiy vositalar" summasidan "Asosiy vositalarning eskirishi" tartibga soluvchi modda summasi chegiriladi. Balans-bruttoda tartibga soluvchi moddalar summasi balans yakuni qiymatiga kiritiladi.

Balans-netto-qiymatidan tartibga soluvchi moddalar summasi chegirilgan balans bo'lib, buni "tozalash" deyiladi. O'zbekistondagi barcha korxonalar balans-netto tuzadi,

ya'ni balans yakuniga asosiy vositalar, qayta sotiladigan tovarlar esa tannarxi bo'yicha kiritiladi.

Buxgalteriya balansiga qo'yiladigan asosiy talablar uning to'g'riligi, realligi, yaxlitligi, izchilligi va tushunarligidir.

Balansning to'g'riligi balansni tuzishda asoslanadigan hujjatlarning to'raligi va sifati bilan ta'minlanadi. Agar hisobot davrida xo'jalik faoliyatining barcha faktlari o'z vaqtida hujjatli rasmiylashtirilmagan yoki noto'g'ri rasmiylashtirilgan bo'lsa, unda balans korxonada ishining haqiqiy yakunini aks ettirmaydi. Buxgalteriya balansining har bir moddasi hujjatlar, buxgalteriya hisobraqamlaridagi yozuvlar, buxgalteriya hisob-kitoblari va inventarlash bilan tasdiqlangan bo'lishi kerak. Buxgalteriya balansida ma'lumotlarini qasddan buzish - niqoblash deyiladi. Balansni niqoblash qoida buzishlarni yashirish maqsadida yoki korxonada faoliyatining ayrim tomonlarini bo'rttirib ko'rsatish maqsadida atayin va balansni tuzish bo'yicha ayrim qoidalardan bexabarlik oqibatida bilmasdan qilingan bo'lishi mumkin.

Balansning realligi moddalar bahosining ob'ektiv voqelikka muvofiq kelishini anglatadi. Balansning "to'g'riligi" va "realligi" tushunchalarini bir-biriga aralashmaslik kerak. Balans to'g'ri, ammo noreal bo'lishi mumkin, ya'ni balans ma'lumotlari hujjatlar asosida tuzilgan bo'ladi va haqiqiy mavjud mablag'larni ko'rsatadi, ammo uning ayrim moddalari real holatni, masalan, asosiy vositalar - ma'naviy eskirganligi, debitorlik qarzni talab qilib olib bo'lmasligi va shu kabilarni ko'rsatmaydi.

Balansning birligi balansni yagona hisobga olish va baholash tamoyillari bo'yicha tuzilishini, ya'ni korxonaning barcha tarkibiy bo'linmalarida va tarmoqlarida buxgalteriya hisobi hisobraqamlari (schyot)ning yagona nomenklaturasi, hisobraqamlarning bir xildagi mazmuni, ularning korrespondensiyasi va shu kabilarni qo'llanilishini anglatadi.

Balansning aniqligi - uning balansni tuzuvchilar va uni o'qiydigan hamda tahlil qiladiganlar tushunishi uchun qulayligidir. Balansni aniq va tushunarli qilish uchun moddalar rekvizitlari va nomlari ikki tilda (o'zbek va rus tilida) bayon qilingan, uning shakli ancha soddalashtirilgan.

Shunday qilib, buxgalteriya balansining har bir turi o'ziga xos mazmunga ega bo'lib, ma'lum vazifalarni bajarish uchun mo'ljallangan.

## **7. Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot.**

Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot 3-son BHMS «Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot»ga binoan joriy buxgalteriya ma'lumotlari bo'yicha tuziladi.

Hisobotning 010 - qator 90 «Asosiy (operatsion) faoliyatdan olingan daromadlar» schyotining tegishli (9010 - 9030) subschyotlaridan olinadi. Bu schyotlarning summasidan 9050 - «Sotilgan tovarlarning qaytarilishi va chegirmalar» schyotining summasi chiqarib tashlanadi. 020 - qator summasi 9110 - «Sotilgan tayyor mahsulotlar tannarxi» schyotining tegishli subschyotlari (9110 - 9130) dan olinadi. 030 - qator summasini topish uchun 010 - qator summasidan 020 - qator summasini ayirib tashlash kerak.

«Davriy xarajatlari hajmi» moddasida (satrov 040) 050, 060, 070, 080), qatorlarning umumiy summasi yoziladi.

«Sotish bo'yicha xarajatlari» moddasi bo'yicha (050 qator) sotish bo'yicha xarajatlari aks ettirilib, ular 9410 - «Sotish bo'yicha xarajatlari» schyotidan olinadi.



«Ma'muriy xarajatlar» moddasi bo'yicha (060 qator) ma'lumotlari 9420 - «Ma'muriy xarajatlar» schyotiga olinadi.

«Boshqa operatsion xarajatlar» moddasi bo'yicha (070 qator) ma'lumotlar 9430 - «Boshqa ma'muriy xarajatlar» schyotiga olinadi.

«Kelgusi soliqqa tortiladigan bazadan chegiriladigan hisobot davri xarajatlari» moddasi bo'yicha (080 qator) ma'lumotlar 9440 - «Kelgusi soliqqa tortiladigan bazadan chegiriladigan hisobot davri xarajatlari» schyotiga olinadi. «Asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar» moddasi bo'yicha (090 qator) ma'lumotlar 9300 - «Asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar» schyotlariga olinadi.

«Asosiy faoliyatning foydasi (zarari)» moddasi bo'yicha (100 qator) ma'lumotlar 030 - qator summasidan 040 - qator summasini ayirib tashlash 090 - qator summasini qo'shish yo'li bilan aniqlanadi.

«Asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar, jami» moddasi bo'yicha (110 qator) ma'lumotlar 120, 130, 140, 150, 160 - qatorlar summalarini qo'shish yo'li bilan topiladi.

«Dividend shaklidagi daromadlar» moddasi bo'yicha (120 qator) ma'lumotlar 9520 - «Dividendlar ko'rinishidagi daromadlar» schyotidan olinadi.

«Foizlar shaklidagi daromadlar» moddasi bo'yicha (130 qator) ma'lumotlari 9530 «Foizlar shaklidagi daromadlar» schyotidan olinadi.

«Uzoq muddatli ijara (moliyaviy lizing)dan daromadlar» moddasi bo'yicha (140 qator) ma'lumotlari 9550 - «Uzoq muddatli ijara (moliyaviy lizing)dan daromadlar» schyotidan olinadi.

«Valyuta kursi farqidan daromadlar» moddasi bo'yicha (150 qator) ma'lumotlari 9540 - «Valyutalar kurslari farqlaridan daromadlar» schyotidan olinadi.

«Moliyaviy faoliyatning boshqa daromatlari» moddasi bo'yicha (160 qator) ma'lumotlari 9510 - «Royatli ko'rinishidagi daromadlar», 9560 - «Qimmatli qog'ozlarni qayta baholashdan daromadlar», 9590 - «Moliyaviy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar» schyotlaridan olinadi.

«Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar» moddasi bo'yicha (170 qator) ma'lumotlar 180, 190, 200, 210 - qatorlarning jami aks ettiriladi.

«Foizlar shaklidagi xarajatlar» moddasi bo'yicha (180 qator) ma'lumotlari 9610 - «Foizlar shaklidagi xarajatlar» schyotidan olinadi.

«Uzoq muddatli ijara (moliyaviy lizing)» moddasi bo'yicha (190 qator) ma'lumotlar 9610 - «Foizlar shaklidagi xarajatlar» schyotidan olinadi.

«Valyuta kursi farqidan zararlar» moddasi bo'yicha (200 qator) ma'lumotlar 9630 - «Valyuta kursi farqidan zararlar» schyotiga olinadi.

«Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar» moddasi bo'yicha (210 qator) ma'lumotlari 9630 - «Qimmatli qog'ozlarni chiqarish va tarqatish bo'yicha xarajatlar», 9690 - «Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar» schyotlaridan olinadi.

«Umumxo'jalik faoliyatining foydasi (zarari)» moddasi bo'yicha (220 qator) 100 qator summasiga 110 qator summasini qo'shib 170 qator summasini tashlangandan hosil bo'lgan summa yoziladi.

«Favquloddagi foyda va zararlar» moddasi bo'yicha (230 qator) daromadi bo'yicha ma'lumotlar 9710-«Favqulodda zararlar» schyotidan olinadi.

«Daromad (foyda) solig'i to'laguncha qadar foyda (zarar)» moddasining (240 qator) ma'lumotlari 220-qator summasiga 230-qator summasini (foyda bo'lsa) qo'shib, (zarar bo'lsa) chegirib tashlash yo'li bilan topiladi.

«Daromad (foyda) solig'i» moddasi bo'yicha (250 qator) ma'lumotlar 9810-«Daromad (foyda) solig'i bo'yicha xarajatlar» schyotidan olinadi.

«Foydadan boshqa soliqlar va yig'imlar» moddasi bo'yicha (260 qator) korxonadan yil boshidan foyda hisobidan hisoblanib to'langan soliq va yig'imlar summasi aks ettiriladi.

«Hisobot davrining sof foyda (zarari)» moddasi bo'yicha (270 qator) ma'lumotlar 240 qator summasidan 250 va 260 qatorlar sum-malarini ayirish yo'li bilan topiladi.

### **8. Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot.**

Pul oqimi to'g'risida hisobot ma'lum bir hisobot davrida korxonaning pul mablag'lari holatiga operatsion, investitsiya va moliyaviy faoliyati ta'sirini aks ettiradi va shu davr ichida pul mablag'lari o'zgarishini ko'rsatadi.

Pul oqimi to'g'risidagi hisobot ma'lumotlaridan foydalanish quyidagi imkoniyatlarni beradi:

- korxonaning pul mablag'lari va ularning ekvivalentlarini ishlab topish qobiliyatini, shuningdek, shunga o'xshagan pul mablag'laridan foydalanishda korxonaning ehtiyojini baholash;

- korxonaning sof aktivdagi o'zgarishlarni, uning (to'lov qobiliyati ham qo'shilgan holda) moliyaviy strukturasi va uning o'zgaruvchan vaziyat va imkoniyatlariga moslashish maqsadida pul oqimlarining summalari va o'z vaqtida tushishiga ta'sir etish qobiliyatini baholash;

- turli korxonalarning operatsion faoliyati to'g'risidagi hisobotni taqqoslash. Chunki bu xo'jalik faoliyatining bir xil muomala va voqealari uchun buxgalteriya hisobining turli usullaridan foydalanish oqibatlarini bartaraf etadi.

Pul oqimi to'g'risidagi hisobotda hisobot davri ichida pul mablag'lari oqimi quyidagi faoliyatlar bo'yicha tasniflanadi:

- operatsion faoliyati;
- investitsion faoliyati;
- moliyaviy faoliyati.

Operatsion faoliyatdan olinadigan pul mablag'lari hajmi korxonaning faoliyati samarasining hal etuvchi ko'rsatkichi bo'lib hisoblanadi. Chunki u tashqi moliyalash manbalarisiz qaytarish, mehnat unumdorlik darajasini saqlash, dividendlar to'lash va yangi kapital qo'yilmalarni amalga oshirish imkoniyatini beradi.

Operatsion faoliyatidan bo'lgan pul mablag'lari harakati birinchi navbatda, daromad olish bo'yicha asosiy faoliyat natijasi bo'lib hisoblanadi.

Investitsion faoliyat – bu pul ekvivalentiga kirmaydigan uzoq muddatli aktivlar va boshqa investitsiyalarni sotib olish va sotish, qaytariladigan kreditlarni berish va olish. Bularga bino, asbob - uskuna, nomoddiy va boshqa aktivlarni sotish va sotib olish, aksiya yoki boshqa qarz majburiyatlarini sotishdan tushgan tushum va boshqa korxonalarning aksiyalari va qarz majburiyatlarini sotib olish, fyuchers, forvard, opsion va svop - kontraktlar bo'yicha tushumlar va ular bo'yicha to'lovlar kiradi.

Fyuchers kontrakt (muddatli kontrakt) – bu ma'lum miqdorda moliyaviy instrumentlarni yoki belgilangan miqdordagi tovarni erkin savdo birjasida kelishilgan narxda oldi - sotdi to'g'risidagi shartnoma.

Forvard kontrakti – bu tovar yoki moliyaviy instrumentlarni kelajakda jo'natish va hisob - kitob qilish bo'yicha oldi – sotdi to'g'risidagi bitim.

Opsion kontrakt (mukofotli bitim) – bu ma’lum miqdordagi moliyaviy instrumentlar yoki tovarlarni kelishilgan muddat ichida belgilangan miqdorda mukofot to’lash evaziga qayd etilgan narxda sotib olish yoki sotish huquqi.

Moliyaviy faoliyat – bu shunday faoliyat turiki, uning natijasida korxonaning xususiy kapitali va qarzlari hajmi va strukturasi (tuzilishi) da o’zgarish hosil bo’ladi.

### 9. Xususiy kapital to’g’risidagi hisobot.

*Xususiy kapital to’g’risida hisobot joriy buxgalteriya ma’lumotlariga asosan tuzilib, unda tashqi va ichki foydalanuvchilar uchun muhim ko’rsatkichlar mavjud.*

Xususiy kapital to’g’risidagi hisobot ma’lumotlariga asosan korxonaning bozor faolligi ko’rsatkichlarini tahlil qilish mumkin. Bu ko’rsatkichlar kompaniya aksiyalarining qiymati va daromadlilikini ta’riflaydi.

1. Bir aksiyaga to’g’ri keladigan foyda quyidagicha aniqlanadi:

$$AF = \frac{\text{Sof foyda (SSF) – imtiyozli aksiya bo'yicha dividendlar}}{\text{Muomaladagi oddiy aksiyalar}}$$

Bu ko’rsatkich muomaladagi bir oddiy aksiyaga qancha sof foyda to’g’ri kelishini ko’rsatadi. Bu bozor iqtisodiyoti sharoitida eng zaruriy ko’rsatkichlardan biri bo’lib hisoblanadi.

2. Aksiyaning bozor bahosi bilan bir aksiyaga to’g’ri keladigan foydaning munosabatlari (BF) quyidagicha aniqlanadi:

$$BF = \frac{\text{Bir aksiyaning bozor qiymati}}{AF}$$

Bu ko’rsatkich kompaniyaning bir so’m sof foydasiga aksionerlar necha so’m to’lashga roziligini bildiradi. Masalan, «A» kompaniya-sida bu ko’rsatkich 10 bo’lib, «B» kompaniyasida 8 bo’lsa, investorlar «A» kompaniyasining investitsiya sifatini afzalroq baholaydi. Bu ko’rsatkich boshqa kompaniyalarning bir aksiyaga to’g’ri keladigan foyda dinamikasi bo’yicha baholanadi.

3. Bir aksiyaning balans qiymati quyidagicha aniqlanadi:

$$AB = \frac{\text{Aksioner kapitalining qiymati – imtiyozli aksiyalar}}{\text{Muomaladagi oddiy aksiyalar}}$$

Bir aksiyaning balans qiymati buxgalteriya hisobi va hisoboti ma’lumotlariga binoan bir oddiy aksiyaga to’g’ri keladigan korxonaning sof aktivlari qiymatini ko’rsatadi.

4. Bir aksiyaning bozor qiymati bilan balans qiymatining nis-bati uning bozor qiymati qancha ekanligini ko’rsatadi va u quyidagicha aniqlanadi:

$$\frac{\text{Bir aksiyaning bozor qiymati bilan balans qiymatining nisbati}}{\text{Balans qiymati}} = \frac{\text{Bir aksiyaning bozor qiymati}}{\text{Bir aksiyaning balans qiymati}}$$

5. Dividend daromad yoki dividend normasi quyidagicha aniqlanadi:

$$\frac{\text{Dividend daromad (haqiqiy foyda normasi)}}{\text{Balans qiymati}} = \frac{\text{Bir aksiyaning dividendi}}{\text{Bir aksiyaning bozor qiymati}}$$

6. Aksiyaning daromadlilikligi (Ad) muhim ahamiyatga ega bo’lib, u quyidagicha aniqlanadi:

$$Ad = \frac{D}{C} + (C - C);$$

bu yerda:

D - aksiyaga egalik qilish davrida

S - olinadigan dividend summasi

$S^*$  - sotish narxi,

$S$  - sotib olish narxi

7. To'lanadigan dividendlar ulushi quyidagicha aniqlanadi:

$$\mathbf{T.d.u} = \frac{\mathbf{Bir\ aksiyaga\ to'g'ri\ keladigan\ dividend}}{\mathbf{Bir\ aksiyaga\ to'g'ri\ keladigan\ sof\ foyda}}$$

Bu ko'rsatkich tahlilining xususiyati shundan iboratki, uning «yaxshi» va «yomon» darajasi bo'lmaydi. Lekin buning umumiy ko'rsatkichi 1 dan oshmasligi kerak. Bu, demak, kompaniya dividend to'lash uchun yetarli darajada foyda olganligini ko'rsatadi. Agar bu ko'rsatkich 1 dan oshib ketsa, kompaniya moliyaviy imkoniyatidan oqilona foydalanmaganligini yoki rezerv kapitalidan qarz olganligini ko'rsatadi.

Dividendlar xususiy kapitalni kamaytiradi, chunki ular kompaniya tasarrufiga qolgan sof foydadan to'lanadi.

### **Nazorat uchun savollar**

1. Moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilarga kimlar kiradi.
2. Moliyaviy hisobotga qanday talablar qo'yiladi.
3. Bugungi kunda moliyaviy hisobotning qaysi shakllari yuritiladi.
4. Moliyaviy hisobot elementlari nimalardan iborat.
5. Buxgalteriya balansining mazmunini tushuntirib bering.
6. Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotni tuzishda ma'lumot manbalarini ko'rsating.
7. Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot nima uchun kerak.
8. Xususiy kapital to'g'risidagi hisobotning axborot manbalarini aytib bering.